

ΙΣΤΟΡΙΚΟΓΕΩΓΡΑΦΙΚΑ HISTORICOGEOGRAPHICA

ΤΟΜΟΣ 18

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ JOURNAL ON
ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ HISTORICAL GEOGRAPHY

2019

<http://historico-geographica.blogspot.gr>
historico.geographica@gmail.com

ISSN 1105-0306

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ **ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ** GEOGRAPHY UNIVERSITY OF THE AEGEAN

Ετεροτοπίες του ελληνικού Αρχιπελάγους: Τα Ζγόραφα (Ζουράφα)

Γιώργος Κουτσακιώτης
Κύριος Ερευνητής, ΙΙΕ/ΕΙΕ

Περίληψη

Το κείμενο αυτό αποσκοπεί, μέσω μιας μελέτης περίπτωσης, να αναδείξει τις δυνατότητες που μας προσφέρει ο συνδυασμός δύο εννοιολογικών εργαλείων, του ελληνικού Αρχιπελάγους ως διάσπαρτης πόλης (σύμφωνα με τη θεώρηση του Σ. Ασδραχά) και των ετεροτοπιών του Μ. Foucault. Η περίπτωση που εξετάζεται είναι η Ζουράφα, το βορειοανατολικότερο νησαίο έδαφος της ελληνικής επικράτειας, στα βορειοανατολικά της Σαμοθράκης. Παράλληλα, με τη δυσκολία την οποία παρουσιάζει η ιστορική προσέγγιση αυτής της περίπτωσης, τίθεται το ζήτημα των ορίων της ιστορίας σε σχέση με τον χώρο, δηλαδή αν μπορεί να έχει ιστορία, όχι απλά ένας έρημος τόπος, αλλά ένας τόπος μη κατοικήσιμος από τον άνθρωπο, καθώς επίσης και ποιο ή ποια αφηγήματα μπορούν να ιστορηθούν. Η συγκεκριμένη περίπτωση επιτρέπει, εντέλει, την ιστόρηση τριών αφηγημάτων: την ιστορία των ανθρώπινων προσπαθειών για τον ακριβή προσδιορισμό της γεωγραφικής θέσης της Ζουράφας (ιστορία χαρτογράφησης-υδρογράφησης)· την ιστορία της Ζουράφας ως αλιευτικού χώρου (οικονομική ιστορία)· και την ιστορία της Ζουράφας ως χώρου του φαντασιακού.

Λέξεις-κλειδιά

Αιγαίο, ιστορία της χαρτογραφίας-υδρογραφίας, οικονομική ιστορία, Ετεροτοπίες, Μ. Foucault, «Διάσπαρτη πόλη», Σ. Ασδραχάς

Abstract

The aim of this article is to show by means of a case study, the possibilities offered to us by the combination of two conceptual tools, namely the notion of the Greek Archipelago as a dispersed city (according to S. Asdrachas) and the concept of heterotopia understood in the sense M. Foucault gave the term. The case in point will be Zourafa, the most northeastern insular soil of the Greek Territory, north-east of Samothraki. Parallel to the difficulty that the historical approach of such a case presents, the question of the limits of history in relation to space arises. In other words, whether a not only deserted piece of land but also a non-habitable one by humans can have a history, as well as what is or are the possible narratives of such a place. Ultimately, this specific case allows for an account of three narratives: the story of the human attempts for precise determination of the geographical location of Zourafa (history of geography and hydrography), the history of Zourafa as a fishing location (economic history) and the history of Zourafa as imaginary space

Key Words:

Aegean, History of Cartography-Hydrography, Economic History, Heterotopias, M. Foucault, "Scattered City", S. Asdrachas

1. Οι ετεροτοπίες μιας διάσπαρτης πόλης

Ανάμεσα στις ιδέες με τις οποίες ο Σπύρος Ασδραχάς εμπλούτισε την ιστοριογραφία είναι και η θεώρηση του ελληνικού Αρχιπελάγους ως μιας διάσπαρτης πόλης. Το δίκτυο των εσωτερικών επικοινωνιών των νησιών του Αιγαίου, σύμφωνα με τη θεώρηση αυτή, δημιουργεί συνεκτικότητες, καθιστώντας δυνατή την ισορροπία του συνόλου· κατ' αυτόν τον τρόπο, διαμορφώνεται μια πλατειά συνάθροιση σε επικοινωνία και αλληλεξάρτηση, όπου οι μονόδρομες συνδέσεις δεν είναι οι κυρίαρχες¹. Επεκτείνοντας τον συλλογισμό του Ασδραχά και συνδυάζοντάς τον συγκεκριμένα με το εννοιολογικό εργαλείο των ετεροτοπιών που ο Michel Foucault μας έχει προσφέρει, θα μπορούσε κανείς να σκεφτεί ότι και η διάσπαρτη αυτή πόλη, «το ελληνικό Αρχιπέλαγος [που] μοιράζεται ανάμεσα στην απομόνωση και στις συνεχείς συνδέσεις»², έχει τους δικούς της μη-“κανονικούς” χώρους, τις ετεροτοπίες της· δηλαδή, πραγματικούς χώρους που, ενώ συνεχονται, ενώ αθροίζονται με άλλους αποτελώντας ένα σύνολο, διαφοροποιούνται ως προς τις λειτουργίες τους σε τέτοιο βαθμό, ώστε αντιβαίνουν στη συνεκτικότητα του συνόλου³. Πρόκειται συγκεκριμένα για τις χωροθεσίες του νησιωτικού πολυπλέγματος του Αιγαίου, των οποίων τα χαρακτηριστικά ή οι λειτουργίες αντιβαίνουν στην επικοινωνία και την αλληλεξάρτηση των νησιών. Δεν είναι μόνο οι μεμονωμένοι βράχοι και οι συστάδες σκοπέλων, δυνητικοί ή πραγματικοί τόποι ναυαγίων-νεκροταφεία πλοίων, οποίοι αντίκεινται διαχρονικά στη διανησιωτική και εν γένει στη θαλάσσια επικοινωνία. Στο παρελθόν ήταν επίσης οι νησίδες που υπήρξαν ορμητήρια και κρησφύγετα κουρσάρων ή πειρατών, τόποι εγκλεισμού ή εξορίας, λεπροκομεία, λοιμοκαθαρήρια, ερημητήρια ή μετόχια· με άλλα λόγια, χώροι επικίνδυνοι και προς αποφυγήν, που διέκοπταν τις ρότες του Αιγαίου, χώροι απαγορευμένοι ή ερμητικά κλειστοί (*ετεροτοπίες κρίσης* ή *παρέκκλισης*, κατά τον Foucault), ή χώροι με ειδικές λειτουργίες ή ιδιαίτερο τρόπο οργάνωσης. Με αυτή την οπτική αντιλαμβάνεται κανείς ότι ο νησιωτικός μικρόκοσμος του Αιγαίου συνιστά ένα εξαιρετικά πλούσιο πεδίο διαχρονικών και διεπιστημονικών προσεγγίσεων.

Σκοπός αυτού του κειμένου είναι, μέσω ενός παραδείγματος, μιας μελέτης περίπτωσης (*case study*), να αναδείξει τις δυνατότητες που μας προσφέρει ο συνδυασμός των δύο εννοιολογικών εργαλείων, του ελληνικού Αρχιπελάγους ως διάσπαρτης πόλης και των ετεροτοπιών. Η επιλογή του παραδείγματος δεν είναι ασφαλώς τυχαία: Η ιστορική προσέγγιση της Ζουράφας είναι, εκ των πραγμάτων, εξαιρετικά δύσκολη, όπως θα εξηγήσουμε στη συνέχεια, και μας επιτρέπει να δοκιμάσουμε τα όρια αυτής της διττής θεώρησης⁴.

¹ Σ. Ι. Ασδραχάς, «Το ελληνικό Αρχιπέλαγος, μια διάσπαρτη πόλη», στο Β. Σφυρόερας – Α. Αβραμέα – Σ. Ασδραχάς, *Χάρτες και χαρτογράφοι του Αιγαίου Πελάγους*, Αθήνα 1985, σ. 235-248.

² Στο ίδιο, σ. 236.

³ Μ. Foucault, *Ετεροτοπίες και άλλα κείμενα*, μτφρ. Τ. Μπέτζελου, Αθήνα 2012, σ. 255-270.

⁴ Η παρούσα μελέτη περίπτωσης αποτελεί μέρος μιας υπό εκπόνηση μονογραφίας για τις *Ετεροτοπίες του ελληνικού Αρχιπελάγους*.

2. Οι παράλληλες ιστορίες της Ζουράφας (16ος-19ος αι.)

Η Ζουράφα ή Λαδόξερα, όπως επίσης ονομάζεται σήμερα, απέχει περίπου 6 ναυτικά μίλια από το βορειοανατολικό άκρο της Σαμοθράκης, το ακρωτήριο Άγκιστρο, και αποτελεί το βορειοανατολικότερο νησαίο έδαφος της ελληνικής επικράτειας (Εικ. 1). Παλαιότερες και νεότερες εκτιμήσεις της Υδρογραφικής Υπηρεσίας του Πολεμικού Ναυτικού, κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα, για την έκταση και την ακτογραμμή της Ζουράφας παρουσιάζουν σημαντικές αποκλίσεις: Αρχικά περιγράφεται να έχει έκταση 9 στρεμμάτων και ακτογραμμή 465 μέτρων, ενώ αργότερα έκταση μικρότερη του ενός στρέμματος και ακτογραμμή 32 μέτρων⁵. Ήδη το 1930, ο Στυλιανός Λυκούδης διαπιστώνει ότι «ή διαβρωτική τών κυμάτων έπεξεργασία [την] κατέστησε χοιράδα [: χαμηλό βράχο] έν χρῶ τῆς θαλάσσης, ἔχουσαν 35 μέτρων μεγίστην διάστασιν καί ἦς αἱ δύο άκραῖαι κεφαλαί εἶναι ξηραί έν γαλήνη καί άναπταυτήρια γλάρων»⁶. Σήμερα πάνω στη Ζουράφα λειτουργεί φάρος, που συντηρείται από την Υπηρεσία Φάρων του Πολεμικού Ναυτικού (Εικ. 2, 3).

Η Ζουράφα αποτελεί λοιπόν οριακά μια στεριά, μια στεριά που μόλις εξέχει από τη θάλασσα και που δεν διακρίνεται εύκολα όταν η θάλασσα είναι ταραγμένη. Άλλωστε, η παλαιότερη ονομασία της, *Ζγόραφα* ή *Ζγούραφα*⁷, της οποίας παραφθορά ασφαλώς είναι η σημερινή ονομασία, φαίνεται να περιγράφει αυτά τα χαρακτηριστικά της, αν υποθεθεί ότι δηλώνει μια στεριά που “ζωγραφίζεται”⁸, που “σχηματίζεται” στην επιφάνεια της θάλασσας. Κατά συνέπεια, η ιστορική προσέγγιση της Ζουράφας θέτει παράλληλα το ζήτημα των ορίων της ιστορίας σε σχέση με τον χώρο, δηλαδή αν μπορεί να έχει ιστορία, όχι απλά ένας έρημος τόπος, αλλά ένας τόπος εξαιρετικά περιορισμένος όπου μόνο τα θαλασσοπούλια μπορούν να σταθούν, ένα τόπος μη-κατοικήσιμος από τον άνθρωπο· και αν ναι, ποιο ή ποια αφηγήματα μπορούν να ιστορηθούν.

Η “μοναξιά” της Ζουράφας και οι προσπάθειες υδρογράφησής της

Καταρχάς, η Ζουράφα έχει μια ιστορία χαρτογράφησης-υδρογράφησης, δηλαδή μια ιστορία των ανθρώπινων προσπαθειών για τον ακριβή προσδιορισμό της γεωγραφικής θέσης της, λόγω της επικινδυνότητάς της για τη ναυσιπλοΐα. Από τον 16ο έως τον 18ο αιώνα, πορτολάνοι, νησολόγια και χάρτες σημειώνουν την ύπαρξη ενός ή περισσότερων επικίνδυνων για τη ναυσιπλοΐα

⁵ Γ. Κ. Γιαγκάκης, *Η Ζουράφα μας: Βορειοανατολική νησαία προεξοχή της χώρας*, Χίος ²1996, σ. 1.

⁶ Σ. Ε. Λυκούδης, «Ζουράφα», λήμμα στο Π. Δρανδάκης (επιμ.), *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 12, *Ζαχάρωφ – Ιλισός*, Αθήνα ²1930, σ. 71.

⁷ A. Conze, *Reise auf den Inseln des Thrakischen Meeres*, Αννόβερο 1860, σ. 48 και πίνακας XI (*Sgúrafa*). N. B. Φαρδύς, «Τα Ζγόραφα ως κέντρον των σεισμών της Σαμοθράκης και λείψανον τεσσάρων νήσων του Θρακικού Πελάγους προ αμνημονεύτων χρόνων καταποντισθείσαι», *Θρακική Επετηρίς* 1 (1897) 48-54· A. Κ. Χρηστομάνος, *Η νήσος Σαμοθράκη και ο σεισμός της 28 Ιανουαρίου (9 Φεβρουαρίου) 1893*, Αθήνα 1899, σ. 39 και χάρτης στο τέλος της μελέτης (*Ζγόραφα*).

⁸ Πβ. Ν. Α. Κατσάνης, *Το Γλωσσικό Ιδίωμα της Σαμοθράκης. Ιστορική εισαγωγή – γλωσσικό ιδίωμα – ανθρωπωνύμια – τοπωνύμια – φυτωνύμια – ζωωνύμια*, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 193, όπου ο συγγραφέας διατυπώνει την υπόθεση ότι η λέξη *Ζγόραφα* σχηματίζεται κατά το *Ζωγράφος > Ζγουράφος*, αλλά εξηγεί διαφορετικά το νόημά της.

σημείων κοντά στη Σαμοθράκη, εννοώντας προφανώς τη Ζουράφα, αλλά την παρατοποθετούν (Εικ. 4)⁹. Η παλαιότερη γνωστή τέτοια μνεία της βρίσκεται στο *Βιβλίο της Ναυσιπλοΐας* του Πίρι Ρεΐς και είναι η ακόλουθη: «Δυο μίλια μέσα στη θάλασσα νότια νοτιοδυτικά του ακρωτηρίου [Μακρύβραχος, δυτικό άκρο της Σαμοθράκης], υπάρχει ο βράχος Βενέντικ Καγιασί (*Βενετικός Βράχος*), που μερικές φορές δε διακρίνεται στην επιφάνεια του νερού. Πρέπει να τον αποφεύγει κανείς. Αντίθετα, απέναντι από τον Ίνος (Αίνος) βρίσκεται ένας σφαιρικός βράχος που όμως διακρίνεται»¹⁰. Μερικά άλλα νησολόγια και χάρτες της ίδιας περιόδου αναφέρουν μια νησίδα Αλόνησο στα βορειοανατολικά της Σαμοθράκης, όπου πράγματι βρίσκεται η Ζουράφα, απεικονίζουν όμως την Αλόνησο με έκταση που αποκλείει την ταύτισή της με τη Ζουράφα (Εικ. 5)¹¹. πρόκειται για παρερμηνεία ενός χωρίου του Πλίνιου, όπου γίνεται λόγος για την Αλόνησο και άλλες τρεις νησίδες παρακείμενες της Σαμοθράκης οι οποίες, σύμφωνα με αρχαία προφορική παράδοση που διασώζει ο Πλίνιος, είχαν καταποντισθεί. Οι πληροφορίες αυτές είναι γνωστές, παρατίθενται στη σχετική μελέτη του Γ. Κ. Γιαγκάκη¹² και αναπαράγονται μαζί με τους αντίστοιχους χάρτες στο διαδίκτυο. Αξίζει να προστεθεί ότι η Ζουράφα περιγράφεται, χωρίς όμως να εντοπίζεται ορθά, επίσης σε ανέκδοτους γαλλικούς πορτολάνους του 17ου και 18ου αιώνα. Ως προς τούτο πιο ενδεικτική είναι η ακόλουθη περιγραφή: «Από τη βόρεια πλευρά [της Σαμοθράκης], μισή λεύγα από τον γιαλό, υπάρχει μια ξέρα· εκεί βλέπει κανείς το κύμα να σπάει· δεν πρέπει να την πλησιάσει σε απόσταση ενός παλαμαριού [180 μέτρων]· ολόγυρα υπάρχουν μικρά βράχια που δεν φαίνονται, [βρίσκονται] κάτω από το νερό»¹³.

Κατά τα έτη 1784-1788, ο γάλλος ναύαρχος Laurent-Jean-François, comte de Truguet διεξήγαγε υδρογραφικές έρευνες, με την κορβέτα *Le Tarleton*, στο Θρακικό Πέλαγος, τον Ελλήσποντο και την Προποντίδα, κατ' εντολή του πρέσβη της Γαλλίας στην Κωνσταντινούπολη Marie-Gabriel-Florent-Auguste, comte de Choiseul-Gouffier. Με τις ακριβείς μετρήσεις που έγιναν τότε σχεδιάστηκε και ο λεπτομερής χάρτης του βορειοανατολικού Αιγαίου που δημοσιεύθηκε αργότερα στο μνημειώδες έργο του Choiseul-Gouffier, *Voyage pittoresque de la Grèce*¹⁴. Το αδημοσίευτο πρωτογενές υλικό αυτής της

⁹ Βλ. ιδιαίτερα M. Boschini, *Το Αρχιπέλαγος (Βενετία 1658)*, μτφρ.-σχόλια Κ. Τζαντάλια, Αθήνα 2007, σ. 83, όπου σημειώνονται δύο ύφαλοι στα ανατολικά της Σαμοθράκης.

¹⁰ Δ. Λούπης, *Ο Πίρι Ρεΐς, η οθωμανική χαρτογραφία και η λίμνη του Αιγαίου*, Αθήνα 1999, σ. 169 και 170 (χάρτης).

¹¹ Βλ. ιδιαίτερα F. Piacenza, *L'Egeo Redivivo o' sia chorographia dell' Arcipelago...*, Μόντενα 1688, σ. 444 (χάρτης) και 450. Επίσης, με την Αλόνησο, που υπήρχε μόνο στη φαντασία των χαρτογράφων της εποχής, και όχι με τη Ζουράφα θα πρέπει να ταυτίσουμε, λόγω της έκτασής του, το ανώνυμο νησί που απεικονίζεται στα βορειοανατολικά της Σαμοθράκης στους χάρτες του J. Laueberg (1650) και άλλων μεταγενέστερων που φαίνεται να τον αντιγράφουν.

¹² Γιαγκάκης, *ό.π.*, σ. 1.

¹³ Archives Nationales de France (στο εξής ANF), Marine 3 JJ 219, αρ. 8, «Mémoire instructif pour naviguer dans les isles, cottes de l'Archipel et canal de Constantinople...», σ. 87: «Du costé du Nord [de Samandrachi], à demi lieue de la marine, il y a une sèche ; on la voit briser ; il ne faut pas l'approcher à un câble ; tout autour il y a des petites roches qui ne paroissent pas, sous l'eau». Πβ. ANF, Marine 3 JJ 219, αρ. 5, «Description des isles de l'Archipel» του πιλότου Masse από τη La Ciotat, όπου αναφέρονται τα ίδια με μικρές λεκτικές διαφορές.

¹⁴ Choiseul-Gouffier, *Voyage pittoresque de la Grèce*, τ. 2, Παρίσι 1809, σ. 96-97, «Carte des Iles de Lemnos, Imbros, Samothrace, et des côtes voisines levée par MM. Truguet,

αποστολής, *Journal* του Truguet, που αποτελείται από τριάντα οκτώ τετράδια με μετρήσεις και σημειώσεις, σώζεται σήμερα στα γαλλικά Εθνικά Αρχεία¹⁵ και μας πληροφορεί ότι οι έρευνες στην περιοχή μεταξύ των εκβολών του Έβρου και του κόλπου του Ξηρού έγιναν συγκεκριμένα από τις 12 έως τις 13 Σεπτεμβρίου 1786. Όσον αφορά τη Ζουράφα, αναφέρονται τα εξής: «Σημείωση [: πληροφορίες] που δόθηκε από τους Έλληνες στην Αίνο: Βράχος πλησίον της νήσου Σαμοθράκης, επί της ευθείας γραμμής που σχηματίζεται μεταξύ του νότιου-νοτιοανατολικού άκρου της Σαμοθράκης και του ακρωτηρίου *Stilla* [Σούβλα ή Σουβλά, δυτικό άκρο της χερσονήσου της Καλλίπολης]· βρίσκεται σε απόσταση 3 μιλίων και 3/4 από τη Σαμοθράκη και καλύπτεται μόνο από 5 πόδια νερό· μερικές φορές βλέπουν τον ειρημένο βράχο στην επιφάνεια της θάλασσας· λένε ότι έχει σχήμα πλοίου»¹⁶. Εντούτοις, το πλήρωμα της γαλλικής κορβέτας δεν προέβη τότε σε μετρήσεις για την επαλήθευση των πληροφοριών των Αινιτών και, στον χάρτη που σχεδιάστηκε αργότερα, η θέση της Ζουράφας σημειώθηκε με βάση τις προαναφερόμενες πληροφορίες και μόνο με τη διευκρίνιση ότι είναι «βράχος που καλύπτεται από 5 πόδια νερό» (Εικ. 6)¹⁷.

Η παλαιότερη προσπάθεια υδρογράφησης της Ζουράφας, όπως η αγγλόφωνη βιβλιογραφία αφήνει να εννοηθεί και φαίνεται να δέχεται και ο Λυκούδης, έγινε πολύ αργότερα, το 1880, από τον βρετανό William James Lloyd Wharton, με το σλέπι (*sloop*) *Fawn* του Βασιλικού Ναυτικού¹⁸. Ωστόσο, περίπου μισό αιώνα πριν, ο κυβερνήτης ενός γαλλικού εμπορικού πλοίου είχε προσδιορίσει με ακρίβεια τη θέση της. Πιο συγκεκριμένα, στα γαλλικά Εθνικά Αρχεία σώζεται αντίγραφο της αναφοράς που είχε υποβάλει στην καγκελαρία της γαλλικής πρεσβείας της Κωνσταντινούπολης, το 1834, ο Gabriel, πλοίαρχος του μπρικιού «*La Jeune Émilie*» από τη Μασσαλία, το οποίο είχε φορτώσει σιτηρά στην περιοχή της Καβάλας. Με την αναφορά του ο πλοίαρχος ενημέρωνε τις γαλλικές αρχές, μεταξύ άλλων, για τον εντοπισμό δύο μικρών βράχων στα ανατολικά της Σαμοθράκης και για τις μετρήσεις που ένας αξιωματικός του είχε πραγματοποιήσει, με αζιμουθιακή πυξίδα, ανάμεσα στους βράχους, τους οποίους είχε πλησιάσει με μια λέμβο. Παράλληλα, ο Gabriel διαπίστωνε ότι το επικίνδυνο αυτό σημείο ήταν παραποπιοποιημένο στον χάρτη του Gauttier¹⁹. Με την άποψη του πλοίαρχου θα συμφωνούσε εντέλει και ο παραλήπτης της αναφοράς στο Παρίσι, στο *Dépôt des Cartes et Plans de la Marine*, ο υδρογράφος Pierre Daussy, προτείνοντας τη διόρθωση του χαρτογραφικού

Commandant la Corvette le Tarleton, Raccord, Sous-Lieutenant de Vaisseaux, et assujettie aux Observations Astronomiques faites par Tondu, Astronome, élève de MM. Cassini et Mechain».

¹⁵ ANF, Marine 3 JJ 226.

¹⁶ ANF, Marine 3 JJ 226, αρ. 18, «Cahier n° 17, Enos et côte des environs et golfe de Saros, 1786»: «Note donnée par les Grecs à Enos : Roche au voisinage de l'île de Samotracki, dans l'alignement de la pointe S. SE. de Samotracki, au cap Stilla ; elle est à 3 milles 3/4 de Samotracki, et sur laquelle il y a que 5 pieds d'eau ; on voit par fois la ditte roche à fleur d'eau ; on dit qu'elle a la forme d'un bateau».

¹⁷ Choiseul-Gouffier, *ό.π.*: «Rocher sur lequel il y a 5 pieds d'eau».

¹⁸ Hydrographic Office, *Mediterranean Pilot*, τ. 4, *From Cape Matapan (Greece) Eastward, the Mediterranean Archipelago, and the Southern Shore of the Mediterranean Sea, Eastward of Ras Ashdir (Libia)* (H. O., αρ. 154), Ουάσινγκτον 1916, σ. 398 και Λυκούδης, *ό.π.*

¹⁹ *Carte réduite de la partie septentrionale de l'Archipel, rédigée d'après les travaux exécutés dans les années 1818 et 1819 par M. Gauttier, capitaine de vaisseau, secondé par M. Benoist, ingénieur hydrographe de la Marine, et MM. les officiers et élèves de l'État-major de la gabare la Chevrette*, 1827.

αυτού λάθους, καθώς μάλιστα, όπως έγραφε, ο Gauttier είχε τοποθετήσει στον χάρτη του αυτή τη χοιράδα (*danger*) με βάση τον χάρτη του Truguet, ο οποίος, με τη σειρά του, είχε βασιστεί σε πληροφορίες πιλότων της Αίνου²⁰.

Η αδυναμία ακριβούς εντοπισμού της Ζουράφας ή ταύτισής της με ένα ή περισσότερα επικίνδυνα σημεία που σε ναυτικούς χάρτες σημειώνονταν κοντά στη Σαμοθράκη, οφειλόταν ασφαλώς στο γεγονός ότι άλλοτε η Ζουράφα δεν διακρινόταν εύκολα και άλλοτε διακρίνονταν περισσότερα του ενός τμήματά της. Χαρακτηριστικό είναι το σχόλιο του υδρογράφου Daussy αναφορικά με τις πληροφορίες του πλοίαρχου Gabriel: «Οι πιλότοι [της Αίνου] επισήμαναν ότι υπήρχαν 5 πόδια νερό από πάνω, ενώ ο καπετάνιος Gabriel είδε 2 βράχους έξω από το νερό· εδώ έγκειται και η μόνη δυσκολία που μπορεί να κάνει κάποιον να αμφιβάλει ότι αυτές οι δύο πληροφορίες αναφέρονται στο ίδιο σημείο· αλλά δεν μπορεί να υποθέσει κανείς ότι οι ντόπιοι πιλότοι γνώριζαν μια χοιράδα κάτω από το νερό και αγνοούσαν την ύπαρξη ενός βράχου που εξέχει από τη θάλασσα»²¹. Επίσης, ενδεικτικό είναι ότι το γεγονός ότι ο σαμοθρακίτης ιατροφιλόσοφος Νικόλαος Φαρδύς, στο πρωτόγραφο τμήμα μιας μονογραφίας που σχεδίαζε να γράψει με τον τίτλο *Σαμοθρακικά*, αναφερόμενος στη Ζουράφα, γράφει και διαγράφει τις λέξεις «σκόπελος» και «ύφαλος»²², πράγμα που δηλώνει τη δυσκολία του να τη χαρακτηρίσει μονολεκτικά.

Πάντως, είναι βέβαιο ότι, από τότε που ο πλοίαρχος Gabriel είδε τη Ζουράφα έως τα μέσα του 20ού αιώνα²³, τουλάχιστον δύο τμήματά της, αν όχι τρία, εξείχαν από τη θάλασσα, πράγμα που μαρτυρεί και ο πληθυσμικός αριθμός του τοπωνυμίου, *Τα Ζγόραφα*, που φαίνεται να ήταν σε χρήση κατά τον 19ο αιώνα. Άλλωστε, ο Φαρδύς, στη μελέτη που δημοσίευσε το 1897 για τα Ζγόραφα, τα περιγράφει ως «τρικάρηνο ύφαλο πέτρα»· ενώ στον χάρτη του έργου που εξέδωσε το 1860 ο γερμανός αρχαιολόγος Alexander Conze για τα νησιά του Θρακικού Πελάγους, η Ζουράφα απεικονίζεται ως συστάδα τριών νησίδων και δύο υφάλων (Εικ. 7, 8)²⁴.

Η “συντροφιά” της Ζουράφας και ο ρόλος της στην οικονομία του Αρχιπελάγους
Παρά την επικινδυνότητά της για τη ναυσιπλοΐα, η Ζουράφα δεν αποτελούσε, καθ’ όλη τη διάρκεια του έτους, τόπο προς αποφυγήν και απροσπέλαστο από τα πλοία και τους κατοίκους του Αρχιπελάγους. Κατά τους μήνες της καλοκαιρίας, από τον Μάιο έως τα μέσα ή τέλη Σεπτεμβρίου²⁵, η Ζουράφα

²⁰ ANF, 3 JJ 220, αρ. 14, επιστολή του P. Daussy, Παρίσι, 8 Μαΐου 1834, και συνημμένο αντίγραφο της αναφοράς του Gabriel, Κωνσταντινούπολη, 3 Μαρτίου 1834.

²¹ Στο ίδιο: «les pilotes [d’Énos] ont indiqué qu’il restait 5 pieds d’eau dessus, tandis que le capitaine Gabriel a vu 2 roches hors de l’eau ; c’est ici la seule difficulté qui puisse faire douter que ces deux renseignements se rapportent bien au même point ; mais [comme] on ne peut pas supposer que les pilotes du pays aient connu un danger sous l’eau et aient ignoré l’existence d’une roche découverte [...]».

²² Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Ι. Σ. Δραγούμη, φάκελος 49, υποφάκελος 1, *Journal*, σ. 181.

²³ Γιαγκάκης, *ό.π.*, σ. 3.

²⁴ Βλ. αντίστοιχα Φαρδύς, *ό.π.*, σ. 48 και Conze, *ό.π.*, πίνακας XI (*Sgúrafa Klippe*).

²⁵ Α. Λεμονίδης, *Το εμπόριον της Τουρκίας*, Κωνσταντινούπολη 1849, σ. 157· πβ. Ν. Γ. Ζουρούδης, «Ελληνική σπογγαλιεία», *Εβδομάς* 2 (1885) 397 και Δ. Χαβιαράς, «Τινά περί σπογγαλιείας», *Εθνικόν Ημερολόγιον Χρονογραφικόν, Φιλολογικόν και Γελοιογραφικόν*, Κ. Φ. Σκόκου, 18 (1903) 412.

προσείλκυε σφουγγαράδες, «που τριγυρίζουν διαρκώς στις ελληνικές θάλασσες», όπως μαρτυρεί ο Conze, οι οποίοι μάλιστα διηγούνταν διάφορες ιστορίες για αυτήν²⁶. Η μαρτυρία του γερμανού αρχαιολόγου επιβεβαιώνεται αργότερα από τον Φαρδύ, καθώς ο σαμοθρακίτης λόγιος μας μεταφέρει την ακόλουθη πληροφορία, που του είχε δώσει το 1877 ένας από τους εποχιακούς επισκέπτες του νησιού του, ο καπετάν-Νικόλαος από τη Σύμη: «ο βραχος της υφαλου Ζγοραφα είναι μεγας και ονομαστος δια τε το ποσον και το ποιον των σπογγων, οιτινες φυονται επ' αυτου»²⁷. Η μαρτυρία του Φαρδύ δηλώνει παράλληλα ότι οι σφουγγαράδες που “συντρόφευαν” τη Ζουράφα ήταν από μακρινές περιοχές του Αρχιπελάγους, από τη Σύμη και πιθανώς και από άλλα νησιά των Δωδεκανήσων.

Πόσο παλιά όμως ήταν αυτή η σχέση; Η παλαιότερη μαρτυρία για τη σπογγαλιευτική δραστηριότητα των Δωδεκανήσιων ανάγεται στα μέσα του 17ου αιώνα²⁸. Η δραστηριότητα τους αυτή, σύμφωνα με προφορική παράδοση που καταγράφηκε στα τέλη του 19ου αιώνα, αρχικά περιοριζόταν στα σπογγοφόρα πεδία των νησιών τους και στη συνέχεια επεκτάθηκε σε εκείνα των άλλων νησιών του νότιου Αιγαίου και των ακτών της Μικράς Ασίας και της Συρίας· αργότερα θα έφθανε έως την Κρήτη και, γύρω στο 1840, έως τις ακτές της Βόρειας Αφρικής²⁹. Το καλοκαίρι του ίδιου έτους κατά το οποίο ο Conze επισκέφθηκε τη Σαμοθράκη (1858), τα 600 σφουγγαράδικα πλοία που διέθεταν οι Δωδεκανήσιοι, σύμφωνα με μια αναφορά του άγγλου προξένου της Ρόδου, είχαν αναχωρήσει με προορισμό τη Βόρεια Αφρική (200), τη Συρία (180), την Κρήτη (150) και τη Ροδο (70)³⁰. Ωστόσο, οι μαρτυρίες του Conze και του Φαρδύ μας δείχνουν ότι η ζώνη σπογγαλιευτικής δραστηριότητας των Δωδεκανήσιων είχε διευρυνθεί τότε επίσης προς βορρά, περιλαμβάνοντας και τις Θρακικές Σποράδες. Το γεγονός αυτό δεν αποκλείεται να σχετίζεται με την επιβολή υψηλού φόρου στα σφουγγάρια, κατά τη δεκαετία του 1850, από τις οθωμανικές αρχές της Κρήτης και της Ρόδου³¹. Τις επόμενες δεκαετίες, εξάλλου, η εισαγωγή του σκάφανδρου αύξησε τον ανταγωνισμό μεταξύ των σπογγαλιών και προκάλεσε την εξάντληση των γνωστών μέχρι τότε σπογγοφόρων πεδίων³². Η σπογγαλιεία των Δωδεκανήσιων στη Ζουράφα δεν φαίνεται λοιπόν να ανάγεται σε περίοδο παλαιότερη των μέσων του 19ου αιώνα. Πάντως, η αλιεία σφουγγαριών συνεχιζόταν εκεί τουλάχιστον έως τη δεκαετία του 1890, αφού ο Φαρδύς γράφει τότε ότι: «Την υφαλον ταυτην συχνακισ επισκεπτονται οι σπογγαλιεις»³³. Σήμερα η Ζουράφα αποτελεί γνωστό ψαρότοπο.

²⁶ Conze, *ό.π.*, σ. 48. Βλ. επίσης Σ. Ν.-Παπαγεωργίου, *Σαμοθράκη. Ιστορία του νησιού από τα πρώτα χριστιανικά χρόνια ως το 1914*, Αθήνα 1982, σ. 130, όπου μεταφράζεται στα ελληνικά το σχετικό απόσπασμα από το έργο του Conze.

²⁷ Φαρδύς, *ό.π.*, σ. 49. Ο Ν. Φαρδύς έγραφε στα ελληνικά χωρίς τόνους και πνεύματα.

²⁸ Ε. Ολυμπίτου, *Σπογγαλιευτική δραστηριότητα και κοινωνική συγκρότηση στο νησί της Καλύμνου (19ος-20ός αι.)* (ΕΙΕ/ΙΙΕ, ΤΝΕ, αρ. 137), Αθήνα 2014, σ. 69-70 και σημ. 164.

²⁹ Μ. Caravokyro, *Étude sur la pêche des éponges, les pays spongifères de l'Empire et le scaphandre*, Κωνσταντινούπολη 1886, σ. 4.

³⁰ Κ. Κ. Χατζηδάκης, «Η σπογγαλιεία στις Νότιες Σποράδες στα μέσα του 19ου αιώνα», *Καλυμνιακά Χρονικά* 13 (1999) 232.

³¹ Στο ίδιο.

³² Caravokyro, *ό.π.*, σ. 9-12 και Χαβιαράς, *ό.π.*, σ. 414. Για την εισαγωγή του σκάφανδρου στα Δωδεκάνησα, βλ. ιδιαίτερα Ολυμπίτου, *ό.π.*, σ. 118-124.

³³ Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, *ό.π.*, σ. 181. Βλ. επίσης Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 214.

Η Ζουράφα, χώρος του φαντασιακού

Ο καπετάν-Νικόλαος από τη Σύμη δεν είχε πληροφορήσει τον Φαρδύ μόνο για την ποσότητα και την ποιότητα των σφουγγαριών της Ζουράφας, αλλά και για το ότι ήταν «λιαν επικινδυνος δια την συχνην φοιτησιν εκει υπερμεγεθων και παντος ειδους ιχθυων». Οι καρχαρίες ήταν πράγματι ένας από τους κύριους κινδύνους που οι σφουγγαράδες είχαν να αντιμετωπίσουν και εύλογα οι σχετικές δραματικές εμπειρίες τους αποτελούσαν μέρος των αφηγήσεών τους³⁴. Οι αφηγήσεις αυτές για «τρομερα θαλάσσια θηρία» και άλλες, διανθισμένες με εξωπραγματικά στοιχεία, διαδίδονταν από στόμα σε στόμα και εμπλουτιζαν το λαϊκό φαντασιακό του Αρχιπελάγους, καθώς μάλιστα οι σφουγγαράδες ταξίδευαν από τη μια στην άλλη άκρη του Αιγαίου. Αυτόν τον ρόλο των σπογγαλιέων, ιδιαίτερα στη Σαμοθράκη, είχε επισημάνει ο Conze: «Αὐτοὶ ποὺ φέρνουν τὶς συνήθως παραπονημένες ἢ τελείως ψεύτικες εἰδήσεις ἀπὸ τὸν ὑπόλοιπο κόσμον καὶ ἐπηρεάζουν τοὺς κατοικοὺς τοῦ νησιοῦ εἶναι οἱ σφουγγαράδες»· και παραθέτει ως παράδειγμα ότι διηγούνταν πως σε μια υποθαλάσσια σπηλιά της Ζουράφας κατοικούσε ένα μεγάλο τέρας και ότι γι' αυτόν τον λόγο εκεί δεν τολμούσαν να βουτήξουν πολύ βαθιά³⁵.

Πέρα από τους κινδύνους που, σύμφωνα με τους σφουγγαράδες, έκρυβαν τα βαθιά νερά της Ζουράφας, η πιθανή ύπαρξη εκεί ναυαγίων φαίνεται ότι ενέπνευσε τη δημιουργία ενός δεύτερου μύθου, εκείνου της βυθισμένης πολιτείας. Συγκεκριμένα, ο ίδιος Συμιακός καπετάνιος είχε πληροφορήσει τον Φαρδύ επίσης για το ότι «επ' αυτού [του υφάλου] ευρίσκονται πολλά ίχνη κτιρίων, εφ'ων διακρίνονται αι θύραι, τα παράθυρα, κίονες, κιονόκρανα, μάρμαρα και εν γένει πολλά λείψανα, μαρτυρούντα την παλαι ποτε κατοικησιν του μερους εκεινου». Μάλιστα, όπως προσθέτει ο Φαρδύς, ο ίδιος καπετάνιος είχε προτείνει στους εκκλησιαστικούς επιτρόπους της Σαμοθράκης, τον Μάιο του 1877, να του εξασφαλίσουν εργάτες και ένα φορηγό πλοίο, ούτως ώστε να ανασύρει τους μαρμαρίνους κίονες από τον βυθό της Ζουράφας, για να τους χρησιμοποιήσουν στη νέα εκκλησία που κτιζόταν τότε στη Χώρα³⁶. Η πληροφορία αυτή ήταν αρκετή για να απογειώσει στη συνέχεια τη φαντασία του σαμοθρακίτη λογίου, αν και αρχικά δεν απέκλειε την υπόθεση «πλοιον εκ των μεταφεροντων το υλικον προς οικοδομην των [αρχαίων] ναων της Σαμοθρακης [να] κατεποντίσθη εν τη θεσει ταυτη»³⁷. Ακριβέστερα, ο Φαρδύς, με τη μελέτη που δημοσίευσε το 1897 για τα Ζγόραφα, διατύπωσε την άποψη ότι αυτά ήταν το επίκεντρο του σεισμού που είχε πλήξει τη Σαμοθράκη στις 9 Φεβρουαρίου 1893 και, επίσης, ότι ήταν απομεινάρια των νησιών που, όπως αναφέρει ο Πλίνιος, είχαν καταποντισθεί³⁸. Άλλωστε, η υγρή ελαιώδης ουσία με οσμή πετρελαίου που επέπλεε γύρω από τη Ζουράφα, όπως ήταν γνωστό και το είχε διαπιστώσει και ο Φαρδύς, το 1874, πλησιάζοντάς εκεί με ένα ιστιοφόρο³⁹, ενίσχυε την υπόθεσή του ότι η εν λόγω περιοχή είχε υποστεί μεγάλες

³⁴ Βλ., για παράδειγμα, Ν. Χαβιαράς, «Συμιαίων γυμνών σπογγαλιέων φρικτά επεισόδια», *Τα Συμιακά* 3 (1977) 285-289.

³⁵ Conze, *ό.π.*, σ. 48. Βλ. επίσης Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 129-130.

³⁶ Φαρδύς, *ό.π.*, σ. 49-50.

³⁷ Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, *ό.π.*, σ. 182. Βλ. επίσης Παπαγεωργίου, *στο ίδιο*, σ. 214-215.

³⁸ Φαρδύς, *ό.π.*, σ. 48-54.

³⁹ *Στο ίδιο*, σ. 48-49.

γεωλογικές αναταράξεις. Το ζήτημα του αν η Ζουράφα ήταν επίκεντρο σεισμών απασχόλησε και τον Αναστάσιο Χρηστομάνο, καθηγητή Χημείας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών⁴⁰, ο οποίος αμέσως μετά τον σεισμό του 1893, κατά διαταγή του Χαρίλαου Τρικούπη, επισκέφθηκε τη Σαμοθράκη με το θωρηκτό *Ψαρά*. Εκεί είχε συναντήσει, εξάλλου, και τον Φαρδύ, δήμαρχο τότε του νησιού⁴¹, ο οποίος ασφαλώς θα του είχε εκθέσει διεξοδικά την άποψή του για το επίκεντρο του σεισμού. Ωστόσο, προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι ο Χρηστομάνος, παρά την επιτόπια έρευνά του και τις συζητήσεις του με τους εντόπιους, τόσο στο κείμενό του όσο και στον χάρτη που το συνοδεύει, παρατοποθετεί τη Ζουράφα «παρά τὴν παλαιὰν Σαμοθράκην [Παλαιάπολη]»⁴². Κατά συνέπεια, η σχετική αναφορά του αφορά άλλο σημείο, στα βόρεια-βορειοδυτικά του νησιού, και όχι τη Ζουράφα.

3. Η Ζουράφα ως ετεροτοπία μιας διάσπαρτης πόλης

Οι επικίνδυνοι για τη ναυσιπλοΐα βράχοι του Αιγαίου, όπως η Ζουράφα, λειτουργούν ασφαλώς ανασταλτικά στο δίκτυο των επικοινωνιών που το Αρχιπέλαγος συγκροτεί στη μακρά διάρκεια. Ακριβέστερα, η ναυσιπλοΐα δεν είναι εύκολη για όσους δεν γνωρίζουν το Αιγαίο, αφού «οι νησιώτες, όσοι επιδίδονται στη ναυτική τέχνη, έχουν εγγράψει στη μνήμη τους το νησιωτικό πολύπλεγμα και διαιωνίζουν αυτή τους την εμπειρία»⁴³. Δεν ίσχυε το ίδιο για τους κατοίκους της Σαμοθράκης, οι οποίοι ασχολούνταν σχεδόν αποκλειστικά με τη γεωργία και την κτηνοτροφία και δεν είχαν ναυτική παράδοση⁴⁴. Δεν είναι τυχαίο ότι ο Φαρδύς αντλεί τις πληροφορίες του για τη Ζουράφα από ξένους ναυτικούς, ενώ ο ίδιος την επισκέφθηκε μάλλον μόνο μια φορά στη ζωή του, το 1874, «επιβαινων ιστιοφορου πλοιου»⁴⁵. Κατά συνέπεια, η Ζουράφα παρέμενε εν πολλοίς άγνωστη και ουσιαστικά “απόμακρη” για τους κατοίκους του γειτονικού της νησιού, όπως βέβαια και για τους δυτικοευρωπαίους χαρτογράφους και ναυτικούς, που κατέβαλαν επανειλημμένες προσπάθειες, μέσα στους αιώνες, να την ορίσουν και να προσδιορίσουν τη θέση της. Συνιστώντας έναν χώρο οριακό, αν όχι εκτός των ορίων, του γνωστικού πεδίου ξένων και εντόπιων, η Ζουράφα έγινε στην πορεία επίσης “καταφύγιο” του φαντασιακού: Κατοικία τεράτων, επίκεντρο σεισμών, βυθισμένη πολιτεία, καταποντισμένο νησί, ή ακόμη φανταστικό νησί, η Αλόνησος των χαρτογράφων. Ακολουθώντας τη σκέψη του Foucault, θα μπορούσε λοιπόν να πει κανείς ότι Ζουράφα αντιπροσωπεύει μια αντι-χωροθεσία τόσο πραγματική όσο και εξωπραγματική, μια ετεροτοπία-ουτοπία.

Παρά την ουτοπική της διάσταση, η Ζουράφα δεν παύει να αποτελεί έναν απτό χώρο, μια πραγματική χωροθεσία. Επίσης, έναν χώρο διαχρονικά έρημο, που όμως, κατά το δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα και μόνο για μερικές ημέρες κάθε χρόνο, είχε ανθρώπινη παρουσία ως σπογγοφόρο πεδίο. Με αυτή την οπτική η

⁴⁰ Χρηστομάνος, *ό.π.*, σ. 39.

⁴¹ Στο ίδιο, σ. 7-9.

⁴² Στο ίδιο, σ. 39· βλ. επίσης τον χάρτη του νησιού στο τέλος της μελέτης.

⁴³ Σ. Ι. Ασδραχάς, «Ο ελληνικός νησιωτισμός», επιλεγόμενα στο Γ. Τόλιας, *Τα Νησολόγια. Η μοναξιά και η συντροφιά των νησιών*, Αθήνα 2002, σ. 170.

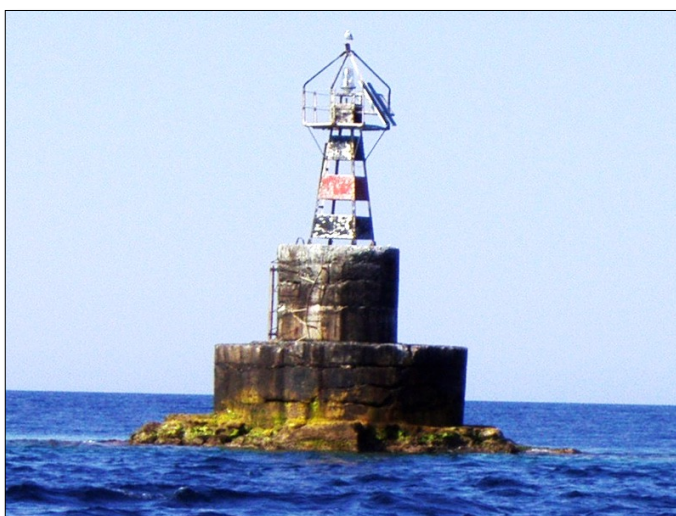
⁴⁴ Πβ. Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 170, όπου η Σαμοθράκη χαρακτηρίζεται «νησί χωρίς καράβια».

⁴⁵ Φαρδύς, *ό.π.*, σ. 49.

Ζουράφα ανταποκρίνεται στην τρίτη και την τέταρτη αρχή που, σύμφωνα με τον Foucault, χαρακτηρίζουν τις ετεροτοπίες και οι οποίες ορίζουν αντίστοιχα τα εξής: «Η ετεροτοπία έχει την ικανότητα να συμπαραθέτει σε έναν μόνο πραγματικό τόπο περισσότερους χώρους, περισσότερες χωροθεσίες, οι οποίες είναι μεταξύ τους ασύμβατες» (εν προκειμένω, πραγματικός χώρος όπου εκτυλίσσονταν παράλληλοι μύθοι). «οι ετεροτοπίες συνδέονται με χρονικές αποτμήσεις, δηλαδή διανοίγονται προς αυτό που θα μπορούσε να ονομαστεί, για λόγους απλής συμμετρίας, ετεροχρονίες» (εν προκειμένω, διαχρονικά έρημος τόπος που σε συγκεκριμένη περίοδο γινόταν χώρος ανθρώπινης δραστηριότητας)⁴⁶. Η πρόσκαιρη λειτουργία της Ζουράφας ως τόπου αλιείας σφουγγαριών για τους Δωδεκανήσιους μας δείχνει παράλληλα ότι ακόμη και ένας εκ των πραγμάτων ασύνδετος με τη διάσπαρτη πόλη του Αρχιπελάγους τόπος μπορούσε, σε ορισμένη στιγμή του ιστορικού χρόνου, να γίνει μέρος της, έστω και με μονόδρομες συνδέσεις (από το Δωδεκάνησα προς τη Ζουράφα και όχι το αντίστροφο). Αλλά και αυτό δεν αποτελεί μια ακόμη ένδειξη ότι η Ζουράφα συνιστά διαφορετική χωροθεσία;

Εικ. 1. Η θέση της νησίδας Ζουράφα στα βορειοανατολικά της Σαμοθράκης

Εικ. 2. Η Ζουράφα με τον φάρο που υπήρχε έως το 2012

⁴⁶ Foucault, *ό.π.*, σ. 264-267.

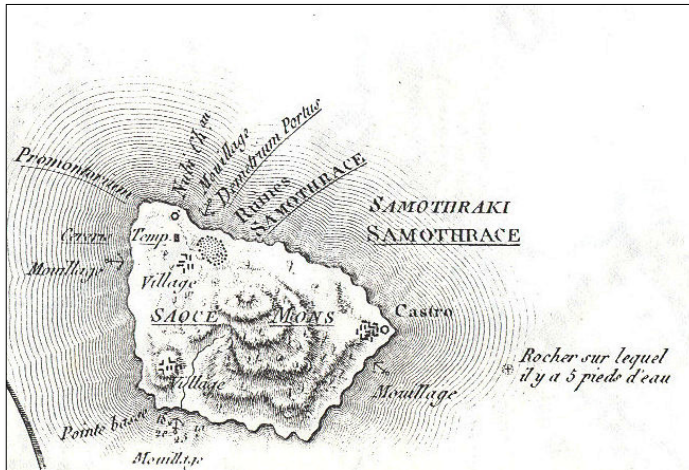
Εικ. 3. Η Ζουράφα με τον φάρο που κατασκευάστηκε το 2012

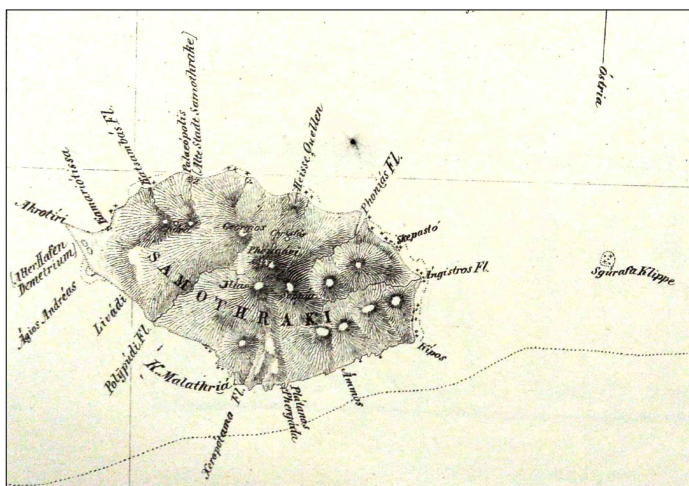
Εικ. 4. Απεικόνιση της Σαμοθράκης με δύο υφάλους στα ανατολικά (M. Boschini, *L'Arcipelago...*, Βενετία 1658, σ. 83)

Εικ. 5. Απεικόνιση της Σαμοθράκης με την «Αλόνησσο» (Halonesus) στα βορειοανατολικά (F. Piacenza, *L'Egeo Redivivo...*, Μόντενα 1688, σ. 444)

Εικ. 6. Ο λανθασμένος εντοπισμός της Ζουράφας με βάση πληροφορίες πιλότων της Αίνου (Choiseul-Gouffier, *Voyage pittoresque de la Grèce*, τ. 2, Παρίσι 1809, σ. 96-97)

Εικ. 7. Η παλαιότερη γνωστή αναφορά της Ζουράφας (Sgúrafa Klippe) σε χάρτη (A. Conze, *Reise auf den Inseln des Thrakischen Meeres*, Αννόβερο 1860, πίνακας XI)

Εικ. 8. Απεικόνιση της Ζουράφας ως συστάδας τριών νησίδων και δύο υφάλων (A. Conze, *Reise auf den Inseln des Thrakischen Meeres*, Αννόβερο 1860, πίνακας XI)